

8.

สำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ (Historical School of Law)

กำเนิดและบทบาทความสำคัญ

กล่าวโดยเบื้องต้น, ความจริงแล้วงานความคิดของนักคิดสำคัญ ๆ ในสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ คือ ซาวิญญี่ (Georg Friedrich Carl Von Savigny) และ พุชตัด้า (Georg Friedrich Puchta) เกี่ยวกับเรื่องบทบาทและพัฒนาการของกฎหมายมีผู้กล่าวไว้ได้อย่างดีว่าเป็นเสมือนทฤษฎีทางกฎหมายเนื่องจากแนวความคิดของสำนักคิดนี้มีลักษณะเป็นการปฏิเสธแนวความคิดอื่นจนเกินไป อีกทั้งยังมีลักษณะเป็นการพูดแบบกว้าง ๆ ทั่วไป⁽¹⁾

อย่างไรก็ตามนัยสำคัญของแนวความคิดในสำนักคิดนี้ก็ส่งผลกว้างไกลแก่วงการนิติศาสตร์ซึ่งหากกล่าวอย่างกว้าง ๆ แล้ว แนวความคิดนี้มีส่วนรับผิดชอบต่อ (1) การพัฒนาอย่างแข็งขันในการศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมาย (2) การเน้นความสำคัญของ “ความรู้สึกเห็นดีเห็นชอบของประชาชน” ในการเป็นปฏิปักษ์ต่อตัวหนังสือที่ตายแข็งทื่อของกฎหมายใด ๆ และ (3) การตื่นตัวอย่างลึกกลับของกฎหมายสังคมนิยมแนวชาตินิยม (ของเผด็จการนาซี)⁽²⁾

สำนักประวัติศาสตร์นี้กำเนิดขึ้นในลักษณะเป็นปฏิปักษ์อย่างเอาจริงเอาจังต่อสองกระแสหลักทางความคิดซึ่งมีอิทธิพลมากในยุคสมัยนั้น กระแสความคิดหลักดังกล่าวคือ

(1) กระแสความคิดแบบเหตุผลนิยม (Rationalism) หรือวิตรรกวิทยา ในศตวรรษที่ 18 ซึ่งดำเนินอยู่ควบคู่กับความเลื่อมใสเชื่อถือในกฎหมายธรรมชาติอันเป็นลัทธิความคิดที่ยืนยันในอำนาจของเหตุผลหรือตรรกศาสตร์ (เชื่อว่าความรู้เกิดจากความคิดตามหลักของตรรกศาสตร์มิได้เกิดจากการประจักษ์ และการคิดตามเหตุผลนี้เป็นลักษณะประจำของจิตมนุษย์ซึ่งทุกคนมี

(1) W. Friedmann, "Legal Theory", Op.cit., P. 209

(2) เป็นที่ยอมรับว่ารัฐบาลนาซีเยอรมันมักอ้างความชอบธรรมในการปกครองโดยอาศัยพื้นฐานทางปรัชญาของเฮเกล (Hegel) ซึ่งน่าสังเกตว่าข้อสรุปสำคัญบางประเด็นของเฮเกลที่เน้นความสำคัญใน “จิตวิญญาณของประชาชน” สอดคล้องกับทฤษฎีของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ ดังความปรากฏในข้อเขียนของเฮเกล : “ที่แล้ว ๆ มาจนตราប់เท่าปัจจุบัน ธรรมเนียมการปกครองของชาติใด ย่อมเกิดจากประวัติความเป็นมาและชีวิตจิตใจของชนชาตินั้น” ดู ส.ศิวรักษ์, “นักปรัชญาการเมืองฝรั่ง”, อ่างแล้ว, หน้า 213

มาแต่เกิด ส่วนจะใช้ได้ดีแค่ไหนก็อาจต่างกันไปบ้าง) รวมทั้งความเชื่อในเรื่องหลักการเริ่มแรก (First Principle) และทั้งหมดนี้ก็ได้ประกอบกันขึ้นมาเป็นระบบคิดทางกฎหมายระบบหนึ่ง ซึ่งใช้วิธีการอนุมานทั่วไป (General Deduction) ในการค้นหาคำตอบต่าง ๆ โดยไม่พิจารณาถึง ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์, ลักษณะเฉพาะประจำชาติและเงื่อนไขทางสังคมใด ๆ

(2) กระแสความเชื่อถือ และอารมณ์ยึดมั่นในการปฏิวัติของฝรั่งเศส (ค.ศ. 1789) ซึ่งมุ่งล้มล้างอำนาจอันชอบธรรมของรัฐและประเพณีแบบเดิมโดยมีความเชื่อถือศรัทธาในเหตุผลและอำนาจของเจตจำนงมนุษย์ในการเอาชนะสถานการณ์ต่าง ๆ พร้อมกับการป่าวประกาศความคิดแบบสากลนิยม (Cosmopolitan Message)

อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า กระแสความคิดแบบเหตุผลนิยม และกฎหมายธรรมชาติในยุโรปได้ก้าวขึ้นสู่จุดสุดยอดในปี ค.ศ. 1789 ของการปฏิวัติใหญ่ในฝรั่งเศส และเมื่อการปฏิวัตินี้ดังกล่าวนับว่าบรรลุเป้าหมายทางความคิดต่าง ๆ ซึ่งได้วางไว้โดยต้องจ่ายอัมรับผลสำเร็จเพียงบางส่วนที่เกิดขึ้น ปฏิกริยาต่อต้านต่อระบบคิดแบบเหตุผลนิยม ซึ่งครอบงำอยู่ทั่วยุโรปขณะนั้นก็เกิดขึ้น โดยเฉพาะในเยอรมันและอังกฤษซึ่งต่อต้านและขัดขวางความพยายามที่จะแพร่ขยายความคิดปฏิวัติแบบฝรั่งเศสให้กระจายไปทั่วยุโรป ช่วงขณะนี้เองที่ขบวนการต่อต้านความคิดแบบเหตุผลนิยมซึ่งไม่สนใจประวัติศาสตร์ อันเป็นเสมือนทัพหน้าทางความคิดปฏิวัติ ได้เริ่มเติบโตมีกำลังกล้าแข็งขึ้น แนวคิดแบบอนุรักษนิยมและชาตินิยม ซึ่งยึดมั่นในความสำเร็จของประวัติศาสตร์และขนบธรรมเนียมประเพณีได้รับการกล่าวย้าความสำคัญ และโฆษณาแพร่หลาย กล่าวในปริวิตถลของกฎหมายและนิติปรัชญา ปฏิกริยาของแนวคิดใหม่นี้ เป็นการเน้นความสำคัญของเรื่องประวัติศาสตร์กฎหมายและจารีตประเพณีเชิงกฎหมาย (Legal Tradition) ซึ่งเป็นลักษณะปฏิบัติที่ต่อต้านความพยายามเชิงความคิดที่จะวางฐาน หลักกฎหมายธรรมชาติ ที่สำคัญคือทำให้มีการสืบเสาะศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายอย่างละเอียด และยับยั้งความเร้าร้อนของบรรดานักปฏิรูปกฎหมายต่าง ๆ ซึ่งต้องการเปลี่ยนแปลงกฎหมายอย่างรวดเร็ว ที่น่าสังเกตอีกประการคือ ยุคสมัยดังกล่าวเป็นช่วงสมัยซึ่งงานวิจัยแบบวิทยาศาสตร์ซึ่งศึกษาถึงพลังก่อตัวกฎหมายได้เริ่มเข้ามาแทนที่การศึกษาแบบเหตุผลนิยมซึ่งมุ่งแต่การสอบค้นธรรมชาติ อุดมคติ, จุดมุ่งหมาย และเป้าหมายเชิงสังคมของกฎหมาย ขณะเดียวกันแนวความคิดของมองเตสกีเออ (Montesquieu) ที่เน้นความสัมพันธ์ของการก่อตัวกฎหมายกับเงื่อนไขทางสังคม, ประวัติศาสตร์ก็เริ่มปรากฏอิทธิพลมากขึ้น

ในอังกฤษ เอ็ดมันด์ เบอร์ก (Edmund Burke) ได้เขียนงานชื่อ “ผลสะท้อนของการปฏิวัติในฝรั่งเศส” (Reflections on the Revolution in France) ขึ้นในปี 1790 กล่าวโจมตี ความเลเยียดต่าง ๆ ของการปฏิวัติครั้งนี้ขณะเดียวกันก็ย้าความสำคัญในคุณค่าของจารีตประเพณีและการ

เจริญเติบโตแบบค่อยเป็นค่อยไป เขาต่อต้านคัดค้านสิ่งที่เขาเห็นว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่าง ชาติสติในระเบียบแบบแผนทางการเมือง และกฎหมายของชาวฝรั่งเศสและชี้ความสำคัญไปที่ ประวัติศาสตร์, ความเชื่อถือเคยชิน และศาสนาในฐานะที่เป็นหลักซึ่งนำอันถูกต้องในการกระทำ เจริญสังคม

ปฏิภริยาต่อต้านหลักเหตุผลนิยมและสากลนิยมของการปฏิวัติฝรั่งเศสได้เกิดขึ้นอย่าง แข็งขันยิ่งกว่าในประเทศเยอรมัน ขบวนการความคิดที่ทรงอำนาจอันเกิดขึ้นในเยอรมันนี้มีลักษณะ ในแนวช่างคิดฝัน (Romantic) ที่ไม่ค่อยเชื่อถือในเหตุผลและมีลักษณะชาตินิยมอย่างรุนแรง ซึ่ง แสดงออกในงานวรรณคดี, ศิลปะ และทฤษฎีทางการเมือง และในปริมณฑลของกฎหมาย ขบวนการความคิดนี้ได้แสดงออกจากการปรากฏตัวของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ อันมี ซาวิญญี่ (Friedrich Carl Von Savigny : 1779-1861) เป็นผู้บุกเบิกก่อตั้งคนสำคัญที่สุด พร้อมคานาศิษย์ผู้ มีชื่อเสียงยิ่งของซาวิญญี่ คือ พุชตา (Georg Friedrich Puchta : 1798-1846)⁽³⁾

ซาวิญญี่และการก่อตั้งสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์

หากเริ่มต้นจากภูมิหลังชีวิตของซาวิญญี่⁽⁴⁾ เราน่าจะรู้ว่านักนิติศาสตร์คนสำคัญท่านนี้ของ เยอรมัน ถือกำเนิดที่เมืองแฟรงค์เฟิร์ต ในปี ค.ศ. 1779 10 ปีก่อนหน้าการปฏิวัติใหญ่ในฝรั่งเศส พออายุ 13 ปีก็ทำพำบิดามารดาและอยู่ภายใต้การศึกษาอบรมของนักกฎหมายผู้เป็นเจ้าของที่ ของรัฐท่านหนึ่ง อิทธิพลจากการศึกษาอบรมช่วงนี้มีผลสำคัญอยู่ไม่น้อยให้เขาเริ่มสนใจค้นหา ปริศนาต่าง ๆ ทางด้านนิติปรัชญา รวมทั้งก่อปฏิภริยาในแง่ลบต่อกฎหมายธรรมชาติ จวบจนเมื่อ เขาผ่านเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยที่ มาร์เบิร์ก (Marburg) และกอดดิงเก้น (Göttingen) ความสนใจ ในเรื่องประวัติศาสตร์ และกฎหมายโรมันก็ปรากฏอย่างลึกซึ้งในตัวซาวิญญี่ งานเขียนเรื่องประวัติศาสตร์ กฎหมายโรมันของฮูโก (Gustav Hugo) นับว่ามีอิทธิพลต่อเขาอย่างมากในส่วนนี้ ดังต่อมาหลังสำเร็จ การศึกษาแล้ว เขาก็รับงานสอนหนังสือในมหาวิทยาลัยมาร์เบิร์ก เกี่ยวกับกฎหมายโรมัน กระทั่ง ย้ายไปเป็นศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัยเบอร์ลิน ซึ่งก่อตั้งขึ้นใหม่ในขณะนั้น และที่นี้เองซึ่งความคิด เจริญปรัชญากฎหมายของเขาได้ก่อตัวขึ้นอย่างเป็นระบบ

พัฒนาการทางความคิดของซาวิญญี่ดำเนินไปภายใต้บรรยายภาคทางสังคมการเมืองของ ยุโรปในยุคหนึ่งที่เต็มไปด้วยกลืนอายการปฏิวัติและแนวคิดแบบเหตุผลนิยมที่อยู่เบื้องหลังดังได้ กล่าวผ่านมาแล้วครั้งหนึ่ง เริ่มจากการไม่เห็นด้วยต่อปรัชญากฎหมายธรรมชาติที่เขาคัดค้านมา แต่ต้น ซาวิญญี่จึงต่อต้านวิธีคิดแบบเหตุผลนิยม (Rationalism) และข้อสรุปแบบสากลนิยมของ

(3) Edgar Bodenheimer, "Jurisprudence", Op.cit., PP. 70 - 1

(4) Julius Stone, "Social Dimensions of Law and Justice", Op.cit., P. 87

นักกฎหมายธรรมชาติหรือนักคิดฝ่ายก้าวหน้าปฏิวัติทั้งหลาย ในสายตาของเขาแนวคิดเหล่านี้ล้วนมีลักษณะอภิปราย หรือเป็นนิติศาสตร์แบบอภิปราย (Metaphysical Jurisprudence) ทั้งสิ้น ซึ่งมีจุดบกพร่องในแง่วิธีคิดที่เน้นแต่การใช้เหตุผลใคร่ควมอย่างเดี่ยวโดยมิได้ลงไปสัมผัสกับข้อเท็จจริงใด ๆ ในสังคม และทำให้ไม่อาจทราบถึงลักษณะเฉพาะของสังคมหรือความต้องการของคนในแต่ละสังคมที่แตกต่างกัน

ความบกพร่องเหล่านั้นล้วนมีส่วนผลักดันให้ชาวยุโรปพัฒนาแนวคิดทางกฎหมายที่มีลักษณะเฉพาะของเขาทีละน้อย ๆ และการตกลึกทางความคิดของเขาก็ได้ปรากฏขึ้นในที่สุดหลังจากที่ชาวยุโรปไม่อาจทนรับสิ่งที่เขาเห็นเป็นความผิดพลาดครั้งใหญ่ จากข้อเสนอของศาสตราจารย์ที่เบอท์ (A.F.J. Thibaut) แห่งมหาวิทยาลัยไฮเดลเบิร์กในปี ค.ศ. 1814 ที่ให้ทำการยกร่างประมวลกฎหมายเยอรมันขึ้นเพื่อให้เกิดความเป็นเอกภาพของกฎหมายเยอรมัน ซึ่งยังปรากฏระจัดกระจายอยู่ในขณะนั้น

ข้อเสนอของที่เบอท์ เกิดขึ้นหลังจากเยอรมันรบชนะสงครามกับฝรั่งเศส ในด้านหนึ่งคงมีแรงบันดาลใจจากความยิ่งใหญ่ของประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส และอีกด้านก็สัมพันธ์กับคลื่นขบวนการความคิดที่จะสร้างเอกภาพของชาติเยอรมันขึ้นมาให้ได้ มองดูเช่นนี้การทำประมวลกฎหมายก็น่าจะนับเป็นเรื่องที่ควรสนับสนุน แต่กลับตรงข้าม ชาวยุโรปต่อต้านการริเริ่มนี้อย่างรุนแรง และผลสำเร็จของการต่อต้านนี้ทำให้การทำประมวลกฎหมายเยอรมันล่าช้าไปกว่าครึ่งศตวรรษ

ในงานเขียนสำคัญเรื่อง “ภารกิจในยุคสมัยของเราต่อการนิติบัญญัติและนิติศาสตร์” (Vom Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung und zur Rechtswissenschaft)⁽⁵⁾ ชาวยุโรปกล่าววิพากษ์ที่เบอท์ว่า การทำประมวลกฎหมายมิใช่เรื่องเล่น ๆ ที่จะทำกันด้วยสักแต่เพียงการตรากฎหมายขึ้นมาเท่านั้น ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เนื่องจากกฎหมายโดยแท้จริงหาใช่เป็นเพียงแค่อะไรสักอย่างที่ผู้มีอำนาจตรากฎหมายสามารถเขียนขึ้นได้ตามใจปรารถนาโดยพลการ ทว่ากฎหมายเป็นผลผลิตของพลังภายในสังคมที่ทำงานของมันอย่างเงียบ ๆ และมีรากเหง้าที่ยังลึกอยู่ในประวัติศาสตร์ของประชาชาติ โดยมีกำเนิดและเติบโตเรื่อยมาจากประสบการณ์และหลักความประพฤติทั่วไปของประชาชน ซึ่งปรากฏอยู่ในรูปประเพณี หรือ “จิตสำนึกร่วมของประชาชน” (Common consciousness of the people) และเหนือสิ่งอื่นใด ตัวกำหนดธรรมชาติของกฎหมายคือลักษณะเฉพาะของชาติหนึ่ง ๆ ที่จัดเป็นเสมือน “จิตวิญญาณของประชาชน”(The spirit of the people) ในชาตินั้น ๆ ซึ่งชาวยุโรปเรียกว่าเป็น “Volkgeist” (โฟลสไกสต์) มองจากแง่นี้ กฎหมายจึงเปรียบได้กับภาษาซึ่งมีกำเนิดและวิวัฒนาการเป็นการเฉพาะในแต่ละชาติแต่ละเผ่าพันธุ์

(5) งานชิ้นสำคัญนี้ปรากฏเผยแพร่เป็นภาษาเยอรมันในปี ค.ศ. 1814 จนต่อมาในปี ค.ศ. 1831 จึงได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษโดย A. Hayward ภายใต้ชื่อเรื่อง “Of the Vocation of our Age for Legislation and Jurisprudence”

น่าสังเกตด้วยว่า จริง ๆ แล้ว Volksgeist หรือจิตวิญญาณของประชาชนนี้ คงไม่เป็นเพียงแค่ป้อเกิดของกฎหมายเท่านั้น หากมองในแง่บทบาทหน้าที่แล้วก็ย่อมจัดได้เป็นเสมือนหลักการพื้นฐานของระบบกฎหมาย หรือมาตรฐานที่ใช้ตรวจสอบความถูกต้องของกฎหมายใด ๆ ที่ตราขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับปรัชญากฎหมายธรรมชาติที่ยึดเอา “เหตุผล” หรือ “หลักอุดมคติทางกฎหมาย” เป็นจุดหมายสำคัญสูงสุดในแง่ของการเป็นหลักความชอบธรรมทางศีลธรรมของกฎหมาย Volksgeist ของชาววิญญี่ก็คงจัดอยู่ในตำแหน่งเดียวกับ “เหตุผล” หรือ “หลักอุดมคติทางกฎหมาย” ดังกล่าว เพียงแต่ Volksgeist เป็นการเน้นความสำคัญของพฤติกรรมรวม, จิตสำนึกรวม หรือเจตจำนงของประชาชนซึ่งแสดงออกในรูปจารีตประเพณีของสังคม

ตราบเท่าที่เชื่อว่ากฎหมายมีกำเนิดจากวิถีชีวิตหรือประเพณีของประชาชน, เติบโตเคียงคู่การเติบโตของประชาชน และสิ้นสุดลงพร้อมกับการสูญเสียบัจเจกภาพ (Individuality) หรือความเป็นชาติ (Nationality) ของประชาชน⁽⁶⁾ การเปลี่ยนแปลงใด ๆ ต่อกฎหมายจึงมิใช่เป็นเรื่องที่จะกระทำได้ตามอำเภอใจตั้งข้อเสนอของศาสตราจารย์ที่เบาร์ แต่หากต้องกระทำผ่านการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์, จารีตประเพณีหรือจิตวิญญาณของประชาชน (Volksgeist) ในแง่นี้ การนิติบัญญัติจึงควรต้องดำเนินไปอย่างสอดคล้องกับจิตวิญญาณของประชาชนดังกล่าว

จากสาระความคิดพื้นฐานของ ชาววิญญี่ (Savigny) ดังกล่าวเราอาจสรุปหลักการสำคัญ ๆ ของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ได้ดังนี้⁽⁷⁾

1. กฎหมายเป็นสิ่งซึ่งถูกค้นพบ มิใช่สิ่งที่ถูกสร้างขึ้น (Law is found, not made) โดยคุณแคลนอำนาจแห่งการกระทำของมนุษย์ การเติบโตของกฎหมายโดยสภาวะแล้วเป็นกระบวนการแบบการเติบโตของร่างกาย ซึ่งเป็นไปอย่างไร้สำนึก (Unconscious) ดังนั้น การนิติบัญญัติ (โดยเจตจำนงของมนุษย์) จึงมีความสำคัญน้อยกว่า เมื่อเปรียบเทียบกับจารีตประเพณี

2. ขณะเมื่อกฎหมายมีการเปลี่ยนแปลงจากความสัมพันธ์เชิงกฎหมาย ซึ่งเห็นได้ง่าย ๆ ชัดเจนในชุมชนบุพกาล สู่ความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในอารยธรรมสมัยใหม่ จิตสำนึกของประชาชนไม่สามารถแสดงออกโดยตัวเองโดยตรงเช่นแต่เดิม แต่มาปรากฏแสดงออกที่นักกฎหมายซึ่งจะเป็นผู้สรุปหลักกฎหมายเทคนิคต่าง ๆ อย่างไรก็ตามนักกฎหมายก็ยังคงเป็นเสมือนปากเสียงของจิตสำนึกประชาชน ซึ่งต้องแบกภาระในการมองรูปร่างกฎหมายจากวัตถุติบต่าง ๆ (ในสังคม) การนิติบัญญัติเป็นเสมือนสิ่งที่ดำเนินมาในขั้นสุดท้าย (ของการเกิดกฎหมาย) โดยเหตุนี้ นักกฎหมายจึงมีความสำคัญมากกว่านักนิติบัญญัติ ในแง่ของการเป็นบุคคลผู้สร้างกฎหมาย

(6) R.W.M. Dias, “Jurisprudence”, Op.cit., P. 518 ; Edgar Bodenheimer, “Jurisprudence”, Op.cit., P. 72, footnote 6

(7) W. Friedmann, “Legal Theory”, Op.cit., P. 211

3. กฎหมายมิใช่สิ่งที่มีความสมบูรณ์อย่างสากล มิใช่สิ่งที่น่าสนใจได้ทุก ๆ แห่ง เหมือนกัน ประชาชนแต่ละแห่งพัฒนานิสัยเคยชินทางกฎหมาย (Legal Habits) ในลักษณะเฉพาะตัวเช่นเดียวกับที่พวกเขา มีภาษา, นิสัยใจคอและลักษณะทางกายภาพเป็นการเฉพาะ ชาวอินเดีย ยืนยันในลักษณะความขนานระหว่างกฎหมายและภาษา ซึ่งไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งนำไปใช้กับประเทศ หรือประชาชนที่อื่น ๆ ดวงจิตดวงวิญญาณของชนชาติ หรือเจตจำนงของประชาชนแสดงตัวของมันในกฎหมายของประชาชน ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นเรื่องจำเป็นที่จะต้องกระทำการวิจัยประวัติศาสตร์กฎหมายเพื่อค้นหาวิวัฒนาการของดวงจิตดวงวิญญาณ ของชนชาติดังกล่าว

ข้อสรุปทั้งสามประการนี้ แสดงให้เห็นชัดว่า ชาวอินเดียไม่เชื่อว่ากฎหมายคือคำสั่งของ รัฐอธิปัตย์ เขาถือว่ามนุษย์ไม่อาจสร้างกฎหมายขึ้นมาได้เองลอย ๆ ไม่มีผู้ตรากฎหมายคนใดที่จะ ยืนอยู่เหนือสังคม หรือตัดขาดตัวเองออกจากสังคมแล้วถ่ายทอดเจตจำนง ของตน (ในฐานะ ผู้มีอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน) ออกมาเป็นกฎหมายอย่างทันทีทันใด กฎหมายเกิดขึ้นและพัฒนาไป ตามประวัติศาสตร์ของแต่ละชนชาติ หน้าที่ของนักกฎหมายแต่ละยุคคือการทำให้เนื้อหาของ กฎหมายสอดคล้องกับจิตใจของชนชาติ สอดคล้องกับเจตจำนงของประชาชน มิใช่บัญญัติ กฎหมายขึ้นมาใหม่ตามแต่จะคิด

จุดนี้เองที่มองเห็นได้ถึงความแตกต่างระหว่างสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ และสำนัก ปฏิฐานนิยมทางกฎหมาย (Legal Positivism) อย่างไรก็ดีพึงเข้าใจด้วยว่า ทั้งสำนักประวัติศาสตร์ และปฏิฐานนิยมทางกฎหมาย ก็มีจุดร่วมกันอันหนึ่งคือ ต่างปฏิเสธกฎหมายธรรมชาติ, ต่างไม่ เชื่อว่ากฎหมายเป็นสิ่งที่สามารถ ถัดค้นพบได้ในกฎเกณฑ์ธรรมชาติ หรือในเหตุผลที่เป็นนามธรรม ลอย ๆ ต่างปฏิเสธความเชื่อว่ามีกฎเกณฑ์อันเป็นสากลที่ใช้ได้ทุกสถานที่หรือทุกกาล

อย่างไรก็ตาม หากประเมินในแง่ท่าทีปฏิบัติที่สำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ มีต่อปรัชญา สำนักกฎหมายธรรมชาติ และสำนักปฏิฐานนิยมทางกฎหมายแล้ว คงต้องกล่าวว่าสำนักประวัติศาสตร์ คัดค้านปฏิฐานนิยมทางกฎหมายมากกว่ากฎหมายธรรมชาติ⁽⁸⁾ ซึ่งยังมีฐานร่วมของความ เชื่อในเรื่อง “เหตุผล” ระดับหนึ่ง และ ปฏิเสธเจตจำนงของรัฐอธิปัตย์ในฐานะที่มาแห่งกฎหมาย แต่ทั้งนี้ต้องเข้าใจจุดละเอียดอ่อนประการหนึ่งว่า แม้สำนักกฎหมายประวัติศาสตร์จะค่อนข้าง หมิ่นแคลนอำนาจของรัฐหรือปัจเจกชนในการนิติบัญญัติ สำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ก็คัดค้าน ปฏิฐานนิยมทางกฎหมาย มิใช่ในแง่การบัญญัติกฎหมาย รวมทั้งมิได้คัดค้านกฎหมายลายลักษณ์ อักษร (แล้วยึดถือแต่กฎหมายจารีตประเพณี) แต่เขาคัดค้านทัศนคติ, ท่าที หรือวิธีการของฝ่าย ปฏิฐานนิยมทางกฎหมาย ซึ่งเชื่อมั่นในเรื่อง เจตจำนงเสรีในการตรากฎหมายตามที่รัฐต้องการ

(8) ดู ปรีดี เกษมทรัพย์, “นิติปรัชญา ภาคสอง : บทบาททางประวัติศาสตร์”, อ้างแล้ว, หน้า 146

อันเป็นความเชื่อที่มองกฎหมายหรือกระบวนการสร้างกฎหมายอย่างเป็นอิสระ และตัดขาดจากการพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในแต่ละชนชาติ ประเด็นหัวใจสำคัญที่สำนักกฎหมายประวัติศาสตร์เสนอก็คือ ถ้าจะสร้างกฎหมายหรือตรากฎหมายขึ้นมาก็ต้องสร้างกฎหมายที่ถูกต้องสอดคล้องกับจิตวิญญาณของคนในชาติ หรือเจตจำนงของประชาชนสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์มิได้เสนอว่า ห้ามตรากฎหมายลายลักษณ์อักษร หรือบัญญัติกฎหมายลายลักษณ์อักษรมิได้ เพียงแต่เน้นว่าเรื่องของการตรากฎหมายหรือการนิติบัญญัตินั้น เป็นเรื่องละเอียดอ่อนซับซ้อนไม่อาจปล่อยให้ไปเป็นไปตามใจชอบของรัฐาธิปไตยหรือนักการเมือง แต่จะต้องผูกติดหรือค้ำึงถึงอย่างมากในประวัติศาสตร์ของสังคม⁽⁹⁾

คุณูปการและจุดอ่อนทางความคิดของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์

ถ้าหากยอมรับกันทั่วไปว่า การเรียนรู้ทำความเข้าใจตัวเอง (Self-realizationism) เป็นคุณค่าแห่งการกระทำที่สูงยิ่งในการดำรงชีวิตของปัจเจกชนทั่วไปฉันใด แนวความคิดของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ที่เน้นการเรียนรู้ทำความเข้าใจสิ่งซึ่งเรียกว่า เป็นจิตวิญญาณของแต่ละชาติแต่ละสังคมก่อนการเคลื่อนไหวเชิงนิติบัญญัติใดก็นับว่ามีคุณค่าภายในตัวเองฉันนั้น เราคงไม่อาจปฏิเสธได้เลยถึงความสำคัญหรือความจำเป็นของการ “มองย้อนสู่อดีต” เพื่อหาความเป็นตัวของตัวเอง และหาสิ่งซึ่งจะนำมาเชื่อมต่อกับ “ปัจจุบัน” และ “อนาคต” จำเพาะอย่างยิ่งในขบวนการทางสังคมใดที่ปรารถนาการเปลี่ยนแปลงในชีวิตของคนหมู่มาก หากมีความรอบคอบละเอียดอ่อนเป็นพื้นฐานแล้ว การเปลี่ยนแปลงทางสังคมโดยผ่านช่องทางหรือวิธีการ (Means) ใด ๆ ย่อมไม่อาจกระทำอย่างหยาบ ๆ โดยรับลอกความคิดจากต่างดาวเข้ามาใช้ล้วน ๆ โดยขาดวิจาร์ณญาณใส่ใจในสิ่งซึ่งอาจถือว่าเป็น “ราก” ของสังคมของตน เพราะมิฉะนั้นแล้วสิ่งที่คิดว่า จะนำการเปลี่ยนแปลงเชิงสร้างสรรค์หรือก้าวหน้านั้น อาจกลับกลายเป็นอุปสรรค, ตัวแปลกปลอม หรือความแปลกแยกต่อจุดมุ่งหมายทางสังคมที่ตั้งไว้เสียเอง

กระนั้นก็ดี ขบวนการหรือกระแสความคิดที่เน้นความสำคัญของอดีต หรือรากฐานความเป็นมาของสังคม ก็ต้องไม่สวิ่งไปสู่ความสุดโต่งตรงข้ามเช่นกันจนกลายเป็นความหลงอดีตติดอดีตจนเกินไป ซึ่งอาจทำให้ลืมคิดไปว่าขณะนี้เรากำลังยืนอยู่ในโลกปัจจุบัน และมีอนาคตรออยู่ข้างหน้าดังเราจะเห็นได้ว่าสิ่งซึ่งแล้วแต่จะเรียกว่า ดวงจิตดวงวิญญาณ หรือ “ราก” ของสังคมนั้นในความเป็นจริงแล้วอาจมีลักษณะหลากหลายมิใช่มีเพียงหนึ่งเดียว และแท้จริงแล้วอาจมีลักษณะเคลื่อนไหวเติบโตอยู่ตลอดเวลาจนยากที่จะบ่งชี้ว่า อะไรคือลักษณะเฉพาะ หรือลักษณะร่วมของสิ่งที่เรามุ่งแสวงหา ดังนั้นการประกาศยืนยันถึงการดำรงอยู่ของจิตวิญญาณหรือจิตสำนึก

---

(9) เเพ็งอ้ง, หน้า 147 - 9

ร่วมของประชาชนจึงออกจะเป็นคำกล่าวที่เกินความเป็นจริง หรือเป็นการพูดด้วยอารมณ์คิดฝัน (Romanticism) อยู่มาก ๆ ในอีกด้านหนึ่ง ลักษณะของการมุ่งหาแก่นแกนของสังคมในอดีตเพื่อหาจุดเชื่อมต่อที่เหมาะสมนั้น หากยึดมั่นในแก่นแกนนั้น ๆ มากเกินไปก็คล้าย ๆ กับการเชื่อว่าสิ่งซึ่งถือว่เป็นดวงจิตดวงวิญญาณของชาตินั้นมีสภาพเป็นต้ง “วัตถุ” ซึ่งค่อนข้างมีลักษณะลึกลับที่มีอิทธิพลครอบงำการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคตโดยสิ้นเชิง ในขณะที่มนุษย์, เจตจำนงของมนุษย์หรือจิตสำนึกใด ๆ ของมนุษย์เป็นสิ่งที่ว่างเปล่าในกระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม เมื่อมองจุดก่อตัวของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ กำเนิดของสำนักคิดนี้ซึ่งมีลักษณะเป็นปฏิกิริยา (Reaction) หรือ ประดิการ (Dialectic) ต่อความคิดแบบอภิปรัชญาของกฎหมายธรรมชาตินับว่าเป็นการสร้างข้อสรุปใหม่ทางทฤษฎีกฎหมายที่มีความละเอียดอ่อนขึ้นในอีกระดับหนึ่งซึ่งอาจนับว่าเป็นแง่มุมเชิงสร้างสรรค์ แต่ทว่าในขณะที่เดียวกันก็บรรจุแง่มุมที่ติดคาลบในตัวเองเช่นกัน จากการยกย่องเชิดชู ประวัติศาสตร์, รากฐานของสังคมในอดีตหรือการพัฒนาอย่างค่อยเป็นค่อยไปในลักษณะอารมณ์แบบโรแมนติก (Romantic) สิ่งเหล่านี้ในอีกด้านหนึ่งล้วนเป็นการบั่นทอนพลังสร้างสรรค์ในการปฏิรูปกฎหมาย เป็นอุปสรรคต่อการริเริ่มการเปลี่ยนแปลงสังคมใหม่ ๆ โดยผ่านกลไกทางกฎหมาย⁽¹⁰⁾ หรือเป็นการละเลยพลังแห่งภูมิปัญญาของปัจเจกชนซึ่งมีส่วนในการพัฒนากฎหมาย แนวความคิดของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์แม้จะมีท่าทีของความรอบคอบดังกล่าวแล้ว แต่ก็อาจถูกวิจารณ์เช่นกันว่า เป็นการติดอยู่กับอดีตหรือพลังแห่งอดีตมากกว่าที่จะมองอนาคต ซึ่งไม่ต้องตรงกับกรอบการพิจารณาการเปลี่ยนแปลงซึ่งถูกต้องแท้จริงที่จะต้องประกอบด้วยมิติของอดีต, ปัจจุบัน และอนาคตผสมผสานกัน ตรงนี้เองที่ทำให้มีผู้กล่าวหาชาวยิวว่าเป็นพวกเชื่อโชคเชื่อกลาง (Fatalism) หรือพวกที่เชื่อแต่อิทธิพลของอดีต และเป็นเรื่องน่าคิดอย่างยิ่งว่าหากนักนิติบัญญัติหรือผู้มีอำนาจตามกฎหมายมีพันธะต้องคอยให้เกิดเจตจำนงของประชาชน อันแจ่มชัดเพื่อเป็นหลักชี้้นำในแต่ละย่างก้าวของอนาคตเสียก่อนแล้ว ประวัติศาสตร์การปฏิรูปกฎหมายในช่วงศตวรรษที่ผ่านมาคงต้องสูญเสียความ

(10) W. Friedmann, "Legal Theory", Op.cit., P. 212

มีเหตุการณ์ที่น่าสยดสยองตอนหนึ่งคือในช่วงข่วงประมวลกฎหมายเยอรมัน มีประเด็นอภิปรายว่าสมควรให้รับรองกฎหมายจารีตประเพณีให้มีผลใช้บังคับในกรณีกฎหมายลายลักษณ์อักษรครอบคลุมไปไม่ถึงหรือไม่ ลานุศิษย์ของชาวยิวต่างสนับสนุนโดยอ้างว่า กฎหมายจารีตประเพณีคือกฎหมายอันแท้จริง ทว่าเยีริง (Rudolf Jhering) กลับคัดค้านอย่างมากโดยอ้างความทันสมัยและความไม่ชัดเจนแน่นอนของกฎหมายจารีตประเพณี โดยข้อโต้แย้งของเยีริงได้รับการสนับสนุนจากเสี้ยวส่วนใหญ่จนทำให้ไม่มีการรับรองกฎหมายจารีตประเพณีในประมวลกฎหมายของเยอรมัน ดู อนันต์ จันทร์ โอภากร, "ประมวลกฎหมายแพ่งสวีตเซอร์แลนด์" ใน ปีเตอร์ เกษมทรัพย์ "การใช้การตีความกฎหมาย", (โครงการปริญญาโท, คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 94 - 5

สำเร็จที่สำคัญยิ่งไปเป็นจำนวนมาก⁽¹¹⁾ ในทางตรงข้าม พัฒนาการของกฎหมายที่สำคัญ ๆ จำนวนมากทั้งในตะวันตก หรือแม้ในประเทศไทยเรากลับเป็นผลลัพธ์ของการต่อสู้ที่ยืนหยัดและผสมผสานด้วยความรุนแรงจากกลุ่มผลประโยชน์หรือกลุ่มอำนาจที่ขัดแย้งกันในสังคม หากใช้เป็นผลจากการเคลื่อนไหวเติบโตเองด้วยพลังที่มองไม่เห็นในสังคมไม่⁽¹²⁾ แนวความคิดของชาววิญญูยี่จึงมิได้ช่วยอธิบายปรากฏการณ์สำคัญของลักษณะพลวัตแห่งกฎหมายในรูปแบบดังกล่าวเลย หากเป็นเพียงแนวคิดที่มองภาพการเคลื่อนไหวของกฎหมายในลักษณะราบรื่นภายใต้สังคมที่มีแต่ความสอดคล้องกลมกลืนซึ่งผลประโยชน์ต่าง ๆ ชัดแจ้งจริงซึ่งนำไปแก่อีกประการหนึ่งก็คือ ในขณะที่ ชาววิญญูยี่ ผู้ก่อตั้งสำนักคิดนี้เน้นหนักหนาในเรื่องการแสวงหาอดีตหรือจิตวิญญาณของคนในชาติตนพร้อม ๆ กับต่อต้านความคิดแบบ “นำเข้า” ความคิดใหม่ ๆ จากต่างดาว ชาววิญญูยี่เองกลับหลงใหลบูชาในความยิ่งใหญ่ของกฎหมายโรมัน, ทุ่มเทพพลังทำงานอย่างมากในการปรับประยุกต์กฎหมายโรมันให้เข้ากับเงื่อนไขของสังคมสมัยใหม่ และพยายามอธิบายกฎหมายเยอรมันโดยย้อนกลับไปทีแหล่งกำเนิด ในกฎหมายโรมันโบราณ ซึ่งนับเป็นการกระทำที่ขัดแย้งกันในตัวเองจากค่าที่เขาเน้นหนักหนาในความคิดเรื่องจิตวิญญาณของคนในชาติ

ประเด็นที่พึงระวังไว้อีกข้อก็คือ ในการประเมินคุณค่าของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ เราไม่อาจละเลยการพิจารณามิติต้าน “อุดมการณ์” ทางการเมือง ซึ่งแฝงอยู่เบื้องหลังเช่นกัน ไม่อาจที่จะมองข้ามภูมิหลังการก่อตัวของสำนักคิดนี้ซึ่งเกิดขึ้นในลักษณะทวนคลื่นกระแสการปฏิวัติใหญ่ของฝรั่งเศสซึ่งขยายตัวความคิดไปทั่วยุโรป ที่จุดนี้พึงต้องตระหนักด้วยว่า สำหรับชาววิญญูยี่ เขาเป็นขุนนางที่มีความคิดแบบอนุรักษนิยม ซึ่งเกลียดชังเหตุผลนิยมเรื่องความเสมอภาค (Equalitarian Rationalism) ของการปฏิวัติในฝรั่งเศส เขาเป็นคนชาตินิยมเยอรมันซึ่งต่อต้านการนำลัทธิสากลนิยมของฝรั่งเศสมาใช้ ในการนี้เขาจึงวิพากษ์วิจารณ์ประมวลกฎหมายนโปเลียนอย่างมากรวมทั้งต่อต้านการตรากฎหมายในลักษณะเดียวกันนั้นในเยอรมัน ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น⁽¹³⁾ และนำเสนอใจอย่างยิ่งว่า จุดยืนทางอุดมการณ์ดังกล่าวของชาววิญญูยี่ยังสัมพันธ์กับการที่เขาพยายามเน้นความสำคัญยิ่งใหญ่ของกฎหมายโรมัน สืบแต่มนโศกณ์สำคัญในกฎหมาย

---

(11) Lord Lloyd of Hampstead, "Introduction to Jurisprudence" Op. cit., P. 636

นำเสนอใจว่า ในคราวที่ชาววิญญูยี่ทำข้อเสนอเชิงสร้างสรรค์ต่อการปฏิรูปกฎหมายในเยอรมัน เขากลับจำกัดบทบาทของการนิติบัญญัติไว้เพียงการบันทึกกฎหมายประเพณี และการยุติประเด็นพิพาทที่เกิดขึ้นในทางปฏิบัติ ดู Julius Stone, "Social Dimensions of Law and Justice", Op. cit., p.99 footnote 55

(12) R.W.M. Dias, "Jurisprudence", Op. cit., p.522

(13) Edgar Bodenheimer, "Jurisprudence", Op. cit., p.73

โรมันเชิดชูลัทธิปัจเจกนิยมในเรื่องกรรมสิทธิ์และการครอบครอง การผลักดันความนิยมในกฎหมายโรมันจึงเป็นการผลักดันมนทัศน์ดังกล่าวให้คงเป็นที่ยอมรับกันต่อไปในสังคมอันจัดเป็นรูปแบบหนึ่งของการต่อต้านกระแสความคิดปฏิรูปกฎหมายในเชิงสังคมนิยมที่กำลังเริ่มก่อกระแสขึ้นในขณะนั้น ที่จุดนี้ มาร์กซ (Karl Marx) เองถึงกับวิจารณ์ทฤษฎีที่ว่า เอาแต่หมกมุ่นอยู่กับเรื่องแหล่งกำเนิดของกฎหมายจนเกือบลืมนึกถึงกระแสความเคลื่อนไหวของสังคม⁽¹⁴⁾ คำวิจารณ์ของมาร์กซอาจผิดหรือถูกที่สุดแล้วแต่จะคิดใคร่ครวญ แต่ทั้งหมดนี้ก็คงช่วยชี้ให้ตระหนักได้บ้างว่าประเด็นเรื่องอิทธิพลหรือความชอบธรรมในอุดมการณ์ความคิดเบื้องหลังนับเป็นสิ่งที่ควรคำนึงถึงประกอบด้วยเสมอ

ในท้ายที่สุด ปัญหาสำคัญของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ ก็คงไม่ต่างจากทฤษฎีปฏิฐานนิยมทางกฎหมาย ในเรื่องของความจำกัดในการพิจารณาแหล่งที่มาของกฎหมาย ในแง่ข้อเท็จจริงทางสังคม โดยที่ต่างฝ่ายต่างตีความแหล่งที่มาทางสังคมของกฎหมายไปคนละแง่ แม้จะเชื่อเหมือนกันว่าสังคมคือสิ่งที่ให้กำเนิดกฎหมาย มิใช่พระเจ้าหรือกฎเกณฑ์ธรรมชาติที่เป็นสากลใด ๆ ทั้งหมดนี้จึงเป็นข้อจำกัดบกพร่องอันสำคัญของแนวคิดในสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ที่พึงระลึกไว้เสมอขณะศึกษาแนวคิดนี้ อย่างไรก็ตามแม้เราจะกล่าวถึงข้อบกพร่องอยู่มีน้อยก็ไม่พึงละลืมคุณูปการของสำนักกฎหมายนี้ โดยเฉพาะในเรื่องการสร้างกระแสความตื่นตัวให้หันกลับมาสนใจประวัติศาสตร์กฎหมายหรือกฎหมายประเพณีต่าง ๆ ดังอาทิในประเทศอังกฤษ อิทธิพลของสำนักกฎหมายประวัติศาสตร์ทำให้ เมิน (Sir Henry Maine : 1822-1888) มุ่งมั่นวิจัยศึกษาต่อเรื่องวิวัฒนาการหรือการเคลื่อนย้ายของกฎหมายทั่วไปจนได้ข้อสรุปสำคัญว่า วิวัฒนาการของกฎหมายหรือการเคลื่อนไหวของสังคมที่เจริญก้าวหน้าในขณะนั้นมีลักษณะเป็นการเคลื่อนไหวจากการเน้นบทบาทความสำคัญของเรื่อง “สถานภาพ” (Status) ไปเป็นเรื่อง สัญญา (Contract)⁽¹⁵⁾ แม้ว่าบทสรุปดังกล่าวจะถูกมองว่าดูเรียบง่ายเกินไปหรือสวนทางกับความเป็นจริงบางส่วนของสังคมสมัยใหม่ที่หันกลับไปใส่ใจต่อสถานภาพของบุคคลมากขึ้น (ดังเช่นกฎหมายแรงงาน) แต่อย่างน้อยก็ช่วยให้เรามีความรับรู้เพิ่มขึ้นต่อทิศทางเคลื่อนไหวหนึ่ง ๆ ในพัฒนาการของกฎหมาย

(14) รອງพล เจริญพันธ์, “กฎหมายแพ่ง : หลีกทั่วไป”, อ่างแล้ว, หน้า 88

(15) Sir Henry Maine, “Ancient Law”, Frederick Pollock (ed.), (London, 1930) P.182

เมินถือว่าในสังคมสมัยโบราณ เงื่อนไขทางกฎหมายของบุคคลไม่ว่าจะเป็นเรื่องสิทธิเรียกร้อง, หน้าที่, เสรีภาพ ล้วนถูกกำหนดโดยสถานภาพของบุคคลนั้น ๆ หากเมื่อสังคมมีความเจริญพัฒนาขึ้น ความผูกพันระหว่างเงื่อนไขทางกฎหมายกับสถานภาพก็เริ่มลดน้อยลงโดยบุคคลกลับมีเสรีภาพในการเจรจาต่อรองด้วยตัวเองมากขึ้น ดังตัวอย่างสมัยโบราณที่มีผู้มีสถานภาพเป็นข้ารับใช้ผู้มีอำนาจย่อมถูกจำกัดอำนาจต่อการทำงานต่าง ๆ ต่อภายหลังที่สังคมเจริญมากขึ้นแล้วเท่านั้น จึงทำให้การจ้างทำงานเป็นไปตามการตกลงยินยอมระหว่างบุคคลสองฝ่าย ในแง่วิวัฒนาการของสังคมที่เจริญแล้ว จึงแสดงออกโดยการกำเนิดของปัจเจกชนที่มีอิสระเสรีภาพหรือมีความสามารถในการกำหนดตัดสินใจชะตาชีวิตของตนเอง เป็นการสลัดตัวเองออกจากกรอบของสถานภาพอันตายตัว, สลัดตัวออกจากอำนาจอิทธิพลของกลุ่มในชุมชนหรือครอบครัว เจตจำนงของมนุษย์ (Human will) หัวไปมีไว้เพียงใครคนใดคนหนึ่งจึงล้วนมีความสำคัญในบุคคลสมัยนี้ พร้อมกับเน้นบรรดาการนิติบัญญัติหรือการทำประมวลกฎหมายก็ย่อมจัดเป็นรูปแบบสมัยใหม่ของการพัฒนาทางกฎหมายที่ก้าวผ่านยุคสมัยแห่งกฎหมายจารีตประเพณีซึ่งมักถูกกำหนดครอบงำโดยกลุ่มคนชั้นสูงที่เป็นคนส่วนน้อยที่มีอำนาจในสังคม

ความเอ๋ย
ใคร ๆ ทุกคน
“แกก็สุข
แต่คูหน้า
ถ้าเราเผา
ถ้ามันเผา
เขารู้สุข
มันสุขเย็น

ความสุข
ชอบเจ้า
ฉันก็สุข
ตาแห้ง
ตัวตึงหา
เราก็ “สุข”
สุขเนื้อ!
หรือสุขไหม้

เผ่าวิงหา
ทุกเวลา”
ยังแคลงใจ
ก็น่าจะสุข
หรือเกรียมได้
อย่าเห่อไป
ให้แม่เอ๋ย

.....พุทธทาสภิกขุ